

Casten von Otter

Om ”handling som forskning”

– kommentarer till kritiken av arbetsmiljösatsningarna

I en debattartikel i nr 2, 2001 av *Arbetsmarknad & Arbetsliv* ställer Michael Tåhlin ett antal viktiga och kontroversiella frågor om forskningens bidrag till arbetsmiljöarbetet. Han hävdar att arbetsmiljösatsningar av typ Arbetslivsfonden lärt oss att forskning baserad på ”traditionella forskningsideal” och en ”skarp gräns mellan forskning och praktisk handling” är bäst. Min uppfattning är tvärtom att forskare måste vara öppna för nya arbetssätt. *Handling som forskning* är en intressant möjlighet att söka nya lösningar på arbetslivets problem. Det är en vetenskapligt oproblematisksats, förutsatt att forskaren kan beskriva de processer man involverats i på ett forskningsmässigt godtagbart sätt.

Michael Tåhlin utgår från den majestätiska frågan i sin rubrik: ”Trettio års arbetsmiljösatsning – till vad nytta?” (Tåhlin 2001). Den påminner om hur nyliberalerna för ett antal år sedan erövrade det sk problemformuleringsprivilegiet. Man eftersträvade ett totalt systemskifte och ställde frågor om effektiviteten i den offentliga sektorn som knappast kunde besvaras annat än med ett ”vet inte” eller ”det beror på”. Som efter en mantelrörelse, låg följdfrågan redo: ”Skall vi ge ut x miljarder utan att ens veta vad vi får?”. Så skapades en bevisbörda som välfärdstaten inte stod pall för.

Intressant nog vill inte nyliberaler ställa samma frågor om marknadsalternativen.

Med deras referensram är utfallet av en marknadslösning alltid optimalt, givet att konkurrensen fungerar. Både säljare och köpare väljer per definition det bästa alternativet, menar de. Man får de svar man frågar efter – det gäller inte minst obesvarbara frågor.

Tåhlins fråga är lika omöjlig att besvara med vetenskapliga anspråk som nyliberalernas. Svaret beror i hög grad på vilka mål för verksamheten man härleder och vilka kostnader och positiva och negativa effekter man räknar in. Eftersom arbetsmiljösatsningarna inte utgör ett enkelt mål-medelrationellt system så blir svaret på Tåhlins fråga godtyckligt – men det kan vara lärorikt ändå naturligtvis.

Casten von Otter är professor, sociolog, och verksam vid Arbetslivsinstitutet. Han har nyligen avslutat ett regionalt näringslivsprojekt i Bergslagen.

Styrt system eller evolutionsprocess?

Michael Tåhlin är inte marknadsliberal, snarare något så motsättningsfullt som en

frustrerad planeringsoptimist. Frustrerad för att arbetsmiljöpolitiken enligt hans uppfattning inte varit särskilt framgångsrik, planeringsoptimist eftersom han framhårdar i sin tro på generella lösningar med förbättrad implementeringsteknik.

För egen del tror jag att det är mer fruktbart att se arbetsmiljön som resultatet av en evolutionär process, där mängder av olika idéer, erfarenheter och energicentra konkurrerar och inspirerar varandra. Utmaningen för parterna och politikerna är att stimulera denna process, så att den går i rätt riktning och gör så snabba framsteg som möjligt. Med planering kan du leda hästen till brunnen, men bara törsten får den att dricka.

Det är inte av brist på "någon genomgripande utvärdering" som vi inte kan säga hur olika satsningar utfallit, utan för att arbetsmiljösatsningarna är för komplexa för att underordnas en hanterbar målstruktur. Det finns, som Tåhlin själv visar, en otrolig mängd material, som ändå inte säger tillräckligt:

Närmare bestämt är den bild som intervjuundersökningarna ger så sammansatt att man varken kan säga att arbetsmiljön i stort har förbättrats eller att den har försämrats (s 134).

Ändå driver han sin kritiska tes:

... den generella arbetsmiljön har påverkat ganska lite av de politiska insatser som genomförts [och] ... de stora arbetsmiljösatsningarna [har knappast] haft några mer dramatiska positiva effekter (s 135).

Mot Tåhlin's dystra bild kan man ställa expertens ljusare. Jukka Takalas, ansvarig för arbetsmiljöfrågor inom ILO, säger i Dagens Nyheter: "Det är svårt att hitta ett land som har bättre arbetsförhållanden än Sverige" (01 0710). Det är klart, det kan bero på ett bra

utgångsläge och tur, men det är ändå rimligt att tro att det eviga nötrandet med arbetsmiljöfrågorna har gett resultat. Kunskapens nuvarande läge ger, enligt min mening, inte stöd för att kräva ett radikalt systemskifte, men däremot att diskutera hur praktiken och forskningen mer effektivt skall utveckla lösningar på de allvarliga problem som finns (inte minst negativ stress). Jag är inte ensam om att uppleva att samhällsforskningen präglas av en obalans mellan förmågan att beskriva problem och oförmågan att bidra till konstruktiva lösningar. Måste det vara så?

Kampanjpolitikens brister

Jag delar Michael Tåhlin's uppfattning att det inte var en god idé med en kampanjpolitisk satsning av typ Arbetslivsfonden, men jag tycker att hans huvudkonklusion är rent av bisarr:

Den viktigaste lärdomen av de stora satsningar som genomförts [är] att traditionella vetenskapsideal varar längst (s 138).

Arbetslivsfonden var inte ett forskningsprogram utan ett sätt att finansiera tusentals projekt där företagen och facket fick pröva sina idéer om utbildning och arbetsorganisation (efter viss granskning från fonden). Hur den viktigaste slutsatsen då kan handla om vetenskapsideal undgår mig.

Mina egna argument mot Arbetslivsfonden, EUs strukturfonder och liknande program, som jag framförde i ett regeringsuppdrag, är annorlunda (von Otter 1997). Jag tror nog att programmen kan ha vissa poänger för enskilda företag och deras personal, men viktigare är att informations- och transaktionskostnaderna för företagen blir för höga. De ska sätta sig in i erbjudandet, värdera det, skriva projektplan osv, vilket tar tid

och förskjuter fokus från företagets primära uppgifter. Sen går det några år och fonden avvecklas tillsammans med all personal och inget långsiktigt lärande sker. I stället vill jag se större långsiktighet i utvecklingsarbetet och att man satsar på att bygga upp kvalificerade utvecklingsmiljöer med anpassade forskningsmetoder.

Tählin anser att man med traditionella forskningsmetoder inriktade på generella modeller, utvärderingar och implementeringsforskning, når bäst resultat. Jag menar att samhällsvetenskaperna har ett grundläggande problem när det gäller sitt förhållningssätt till konstruktiv teori ("lösningar"). Det är t ex en vanlig men tvivelaktig ståndpunkt att nya lösningar växer fram ur ingående beskrivningar av problemet. Jag menar att det är olika sorters kreativitet som krävs i beskrivande forskning och i en förändringsinriktad. Det är också andra krav som ska ställas på forskargruppen. Varje ansats har sina begränsningar och jag förordar en pluralistisk inställning, som ger utrymme för en förändringsinriktad forskning i nära samverkan med kunniga praktiker, likaväl som traditionella undersökningar.

Hur ska vi forska?

Mot en mål-medelrationell systemmodell står bilden av arbetsmiljön som resultatet av en mängd processer, varav några drivs av nöd och tvång (uppfinNINGARNAS moder) och andra av människans otvångsfulla vilja (skapande lust). Med den senare modellen väntar man sig att sociala förändringar sker med stor variation med avseende på lokala omständigheter, kreativitet osv. Det är viktigt att forska om hur lokal variation leder till lärande och en process där bra lösningar konkurrerar ut sämre. Det kan också vara en stimulerande utmaning för forskarna att

stödja förloppet. Frågeställningen utmanar de traditionella distanserade rollerna mellan forskare och praktiker.

Tählin ogillar förändringsinriktade forskningsansatser av det slaget, som han kallar *aktionsforskning*:

Denna inriktning betonar lokal kunskap i motsats till global och generell kunskap. Huvudidén är den här: i stället för att försöka övertyga arbetsgivare och anställda på enskilda arbetsplatser att anpassa sina arbetsmiljöer och sin organisation till generella riktlinjer och ideal, engagerar sig forskarna lokalt för att diskutera specifika problem ... (s 132).

Han säger även: Det är utomordentligt viktigt att nu fortsätta att upprätthålla "en skarp gräns mellan akademisk forskning och praktisk handling", dvs undvika "forskning *som* handling". I kontrast rekommenderar han forskning om hur *generella* forskningsresultat [min kurs] bäst implementeras på den lokala nivån – "forskning *om* handling" [hans kurs] (s 138).

I artikeln finns inga (!) referenser till något konkret aktionsforskningsexempel eller någon viss teori, så jag har svårt att veta vad han menar.¹ Om "forskning som handling" betyder att man bara handlar,

1. "Aktionsforskning" är benämningen på en mycket heterogen typ av ansats, som inspirerats av Lewin (1951). Gustavsen (1992) beskriver en skandinavisk riktning som utgick från Emery och Thorsrud (1976). Han utvecklar där och i Toulmin och Gustavsen (1996) även en teoribildning som anknyter till Habermas. Sandberg (1981) redovisar erfarenheter av en fackligt orienterad aktionsforskning. Argyris och Schön (1978, 1996), Argyris m fl (1985) har gjort en uttolkning med hjälp av begreppen "double-loop learning" och "reflection-in-action". Kring Bertil Gardell fanns en stark grupp, se Gustafson och Gardell (1978), Gardell och Svensson (1981).

inte analyserar och dokumenterar på ett forskningsmässigt godtagbart sätt, så känner jag inte till någon som omfattar en sådan ståndpunkt.

Jag ser inte vad Tåhlin har för principiella svårigheter med "aktionsforskning". Är det att man går ut och provar sina idéer, eller kanske utarbetar dem i samarbete med praktiker (t ex verksamma företagsläkare eller skyddsombud)? I dagarna har svenska forskare presenterat något så prosaiskt som en ny plast till batterihöljen, i den mycket ansedda forskningstidskriften *Nature*. Är det forskning som borde bannlysas? Jag menar att allt detta är forskning – och mycket angelägen sådan – *förutsatt att man kan beskriva processen på ett forskningsmässigt godtagbart sätt*.

Vänder man på ordföljden får man "handling som forskning". Det ligger nära den intressanta diskussionens kärna. Kan man genom att iscensätta konkreta handlingar i en verklig kontext, säga mer intressanta saker om förändringar och bidra till att samhället finner nya lösningar på problem? Jag menar att man *genom och av* lokala lösningsförsök kan dra värdefulla, generellt användbara lärdomar, även om generellt giltiga "bästa modeller" är sällsynta. Min nästa undran är varför samhällsvetare bara skall syssla med det som funnits eller finns, men inte som forskare undersöka vad som skulle kunna finnas – innovationer inom en problemdefinierad kontext. Självklart bör vi syssla med det. Vi behöver mycket mer "handling som forskning" inom arbetslivsområdet.

Lösningar handlar ofta om helt nya perspektiv, bedömningar, kreativa gissningar osv. Om en innovationsprocess enbart ska utgå från fakta kommer den inte att röra sig snabbt. Fantasi, mod, associativ förmåga, konstruktivt tänkande, lyhördhet, engage-

mang är i sammanhanget väl så viktiga egenskaper, som de som brukar lyftas fram i traditionella beskrivningar av forskarrollen, kritisk förmåga, distans, noggrannhet och kritisk förmåga igen.

Men som sagt, jag talar för pluralism, inte att den ena rollen skall utesluta den andra. Man ska inte glömma att forskning är en mängd olika företeelser. Delvis kan man se det som att det rör sig om olika moment i en sammanhängande kunskapsprocess, där forskare valt olika positioner i en arbetsdelning. Delvis handlar skillnaderna om olika uppfattningar om vad forskning kan och bör vara.

Några erfarenheter

Det jag ser som värdefullt i aktionsforskningsansatsen är närheten till praktiken, inte bara för att "föra ut resultaten" som det brukar heta, utan för att de olika diskussionerna (praktikerns och forskarens) befruktar varandra så mycket mer när det sker i ett realistiskt sammanhang. När vi i vårt Bergslagsprojekt (von Otter & Svensson 1998) startade det uppmärksammade industri-designcentret och museet i Kopparberg som en regionalpolitisk insats, var det en intervention baserad på en teoretiskt grundad analys, men det var också ett inslag i en empirisk metod (Svensson & von Otter 2000).

Jag menar att det konstlade i en traditionell forskningssituation har två svagheter: Sökandet begränsas i hög grad till vad forskaren med sina förkunskaper kommer på att undersöka; och empirins tillförlitlighet hämmas av den markerade distansen mellan forskaren och uppgiftslämnaren. Man kan säga att vi med vår annorlunda ansats i Bergslagen ägnade tre år åt att utveckla våra frågor och att pröva tillförlitligheten i de

svar vi fick, samtidigt som vi i en dialektisk process av teori-praktik fick möjlighet att förbättra våra hypoteser.

Samarbetet med praktikerna ställde vissa krav. Vi var tvungna att ta ansvar och följa upp förslag som vi arbetade med – vi kunde inte hänvisa till forskarens oberoende som ett alibi för att slippa ansvar för ett dåligt förslag eller problem under genomförandet. Samtidigt var vi helt utan formell makt – vårt inflytande byggde enbart på de argument vi la fram.

Frågan om forskningsintegritet kunde i vårt fall inte lösas genom att vi drog ett kritstreck mellan forskning och praktik, som placerade oss entydigt på den förstnämnda sidan. Integriteten i forskningsprocessen är något mycket mer komplicerat än att hålla fast vid "traditionella vetenskapsideal", om man inte skall betala ett mycket högt pris i form av förlorad kunskap. Man behöver inte kompromettera sig eller den kunskap man förmedlar om man har internaliserat integriteten på djupet. Så har jag upplevt situationen, när jag med "handling som forskning", utforskat villkoren för regional utveckling i Bergslagen.

Livaktigt område

Jag ser aktionsforskningsområdet som utomordentligt viktigt just nu.² I våras samlades 300 forskare till en konferens om "aktionsforskning" i Halmstad. Det gör handlingsinriktad forskning till ett av de mer livaktiga forskningsområdena i skandinavisk samhällsvetenskap idag. En polisiär attityd (avslå utan vidare spisning) mot någon form av forskning är främmande för den intellektuella attityd jag tycker forskning bör präglas av: Öppenhet, nyfikenhet, pluralism och ödmjukhet inför uppgiftens svårighet. Det sammanhänger naturligtvis med min syn

på kunskapsprocessen som ett fortgående pusselläggande, där olika viktiga bidrag kan komma från oväntade håll.

Jag har en fullständigt motsatt uppfattning mot Michael Tåhlins, när han säger, att nu gäller det att upprätthålla "en skarp gräns mellan akademisk forskning och praktisk handling" (s 138). Tvärtom ska vi fråga oss, hur vi skall kunna utveckla ett fruktbart och nära samarbete mellan forskning och praktik, med bibehållen respekt för "opartiskhet, verifierbarhet och inomvetenskaplig granskning". Samhällsforskningens stora problem i Sverige, har blivit bristen på (utomvetenskaplig) relevans. Det är allt för många av dagens samhällsforskare som verkar förväxla produktion av vetenskapliga publikationer med själva produktionen av ny kunskap. Det har blivit förödande för forskningens anseende och för unga människors intresse för att ägna sig åt forskning.

I en tid när den internationella forskningsdebatten handlar om att universiteten ska patentsöka sina forskningsresultat (med inkomster kring 1 miljard USD per år för de ledande universiteten, enligt *Financial Times*), gigantiska industriforskningsprojekt, forskningsföretagsbyar osv, känns Tåhlins olika råd och skarpa gränser, dessvärre lite vid sidan om. Inte för att de är dåliga ideal, men för att diskussionen sedan länge handlar om mer komplicerade frågor. Universiteten riskerar nämligen, om någon inte märkt det, att bli akterseglade av den fokuserade forskningen vid allt mer sofistikerade och internationellt integrerade företag, privata laboratorier, myndigheter och andra institutioner (Brulin 1998).

2. Aktuella framställningar finns t ex i Gibbons m fl (2001); Greenwood och Levin (1998). Många ser aktionsforskning som en metodologi som särskilt är lämpad för utveckling av professionell metodik.

Jag tycker att den senaste forskningspolitiska reformen med slopandet av Rådet för arbetslivsforskning (RALF) är beklaglig därför att den minskar pluralismen och ökar maktkoncentrationen. Forskare och andra kunskapsutvecklare måste hitta nya kreativa sätt att samverka, också om det kräver eftergifter av universitetet. De gamla hederliga idealen utlämnar i sin närmast tautologiska riktighet tyvärr de flesta intressanta komplikationer som borde stå på dagordningen.

Referenser

- Argyris C & Schön D (1978) *Organizational Learning: A Theory of Action Perspective*. Addison-Wesley, Reading, Mass.
- Argyris C & Schön D (1996) *Organizational Learning II: Theory, Method and Practice*. Addison-Wesley, Reading, Mass.
- Argyris C, Putnam R & McLain Smith D (1985) *Action Science. Concepts, Methods, and Skills for Research and Intervention*. Jossey-Bass, San Francisco.
- Brulin G (1998) *Den tredje uppgiften. Högskola och omgivning i samverkan*. SNS förlag, Stockholm.
- Emery F & Thorsrud E (1976) *Democracy at Work*. Nijhoff, Leiden.
- Gardell B & Svensson L (1981) *Medbestämmande och självstyre*. Prisma, Stockholm.
- Gibbons M, Nowotny H & Scott P (2001) *Rethinking Science*. Polity Press, London.
- Greenwood D J & Levin M (1998) *Introduction to Action Research – Social Research for Change*. Sage, London.
- Gustavsen B (1992) *Dialogue and Development*. Van Gorcum, Maastricht.
- Gustafson R Å & Gardell B (1978) *Vård på löpande band*. Prisma, Stockholm.
- Lewin K (1951) *Field Theory in Social Science*. Harper & Row, New York.
- von Otter C (1997) "Perspektiv på arbetslivsfonden – slutrapport" Arbetslivsrapport 1997:3, Arbetslivsinstitutet, Stockholm.
- von Otter C & Svensson L (1998) "Den enes bröd är den andres bröd. Samverkan, värdeskapande och regional utveckling i Bergslagen" Forskarstation Bergslagen, Karlskoga.
- Sandberg Å (1981) *Forskning för förändring*. Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Svensson L & von Otter C (2000) *Projektarbete: Teori och praktik*. Santérus, Stockholm.
- Toulmin S & Gustavsen B (eds) (1996) *Beyond Theory: Changing Organisations through Participation*. John Benjamins, Amsterdam.
- Tåhlin M (2001) "Trettio års arbetsmiljöinsatsning – till vad nytta?" *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, nr 2, årg 7, s 129–139.